

nja, beneficium, patrimony, feodum, Kostyantyn Siroslavych, Volodyslav Kormilczycz.

Отримано: 14.03.2017 р.

УДК 94:398 (=16)(47.52/.54) «13/16»

Василь Балушок

КУДИ ПОДІЛИСЯ СЕВРЮКИ?

Василь Балушок. *Куди поділися севрюки?* У статті простежено історичну долю етнічної спільноти севрюків, яка в XIV–XVII ст. заселяла схід України і прилеглі території сучасної Росії. Виявлено фатальну роль, яку в їхньому зникненні зіграло включення Сіверської землі до складу Московії, події Смути та каральні акції московської влади на початку XVII ст. Показано дію механізму асиміляції вцілілих після цих подій севрюків у Московії, а також на теренах України.

Ключові слова: севрюки, Сіверщина, асиміляція, завоювання, міграції, московити, русини-українці.

Василий Балушок. *Куда подевались севрюки?* В статье прослеживается историческая судьба этнического сообщества севрюков, которое в XVI–XV ст. заселяли восток Украины и прилегающие территории современной России. Определена фатальная роль, которую в ихнем исчезновении сыграло включение Северской земли в состав Московии, события смуты и карательные акции московской власти в начале XVII ст. Показано действие механизма ассимиляции уцелевших после этих событий севрюков в Московии, а также на территории Украины.

Ключевые слова: севрюки, Северщина, ассимиляция, завоевание, миграции, московиты, русины-украинцы.

Сьогодні тема східного порубіжжя України раптом набула особливої актуальності у зв'язку з подіями на Донбасі та в контексті українсько-російських міждержавних і міжетнічних відносин, які своїми коренями сягають часів історичної Сіверщини й її загадкових мешканців – севрюків. Саме у контексті цієї великої теми перебуває і вужча тема нашого дослідження.

У XIV–XVII ст. не лише майже все сучасне українське Лівобережжя, а й суміжні області Росії, де знаходяться міста Брянськ, Стародуб, Рильськ, Орел, Курськ, Воронеж заселяли нащадки сіверян – севрюки (севруки). Це територія колишньої Сіверської землі, котра до початку XVI ст. входила, до речі, разом з рештою тодішніх українських теренів, до складу Великого князівства Литовського, і лише у результаті московсько-литовської війни 1500–1503 років відійшла до Московії. Судячи з усього, севрюки були самостійною етнічною спільнотою¹, близькою етнічно й етнокультурно до росіян, білорусів і, особливо, до

українців, що мали тоді самоназву «русь» (у множині) і «русин» (в однині)².

Сьогодні севрюків ні на сході України, ні в суміжних областях Росії й Білорусі вже не зустрінеш. Їх давно не згадують документи, не знайти відомості про них і в матеріалах переписів. То куди ж севрюки поділися – може, вимерли в результаті якихось катаклізмів, чи кудись переселились? А може, севрюки й далі проживають там само, де мешкали раніше, тільки інакше називаються? Отже, спробуємо простежити долю севрюцької спільноти і з'ясувати, що ж з нею зрештою сталося.

Уже досить давно дослідники висловили припущення, що севрюки були асимільовані етнічними сусідами. Зокрема, 1940 року російський радянський історик Володимир Мавродін зазначав, що зникнення севрюків пов'язане з потужними міграційними процесами XVII ст., коли вони були асимільовані українцями на південному заході й півдні їхньої території проживання і росіянами на півночі та сході. На північному заході в асиміляції севрюків могли брати участь також білоруси³. Про це ж пише інший історик з Росії Антон Ракітін⁴. А сучасна російська дослідниця Нела Багновська спробувала простежити час зникнення згадок про севрюків у джерелах⁵. Разом з тим конкретно процес асиміляції севрюцької людності ще залишається переважно не розкритим.

Початок асиміляції севрюків слід віднести вже на XVI ст., хоч у той час цей процес іще не проявився в повній мірі. В ході завоювання Московією Сіверщини деякі волості досить сильно постраждали. Зокрема, в Типографському літописі під 1500 роком, читаємо: «Въ лѣто 7000 осмое князь великий Иванъ Васильевичъ всея Роуси послалъ своихъ воеводъ, Якова Захарича и иныхъ воеводъ, на Литовську землю. Они же, шедше, многие грады и власти и села поплениша, а людей многихъ мечю и огневи предаша и иныхъ въ плѣнь поведоша. Се имена тѣмъ градомъ, которые взяты: Брянскъ, Почапъ, Радогощъ, Путивль, Любець и иные грады...»⁶. Спустошені волості Москва стала заселяти етнічними росіянами («рускими людьми»). Крім того, московська влада розпочала планомірне заселення Сіверської землі російськими служилими людьми в ході наступу на Дике Поле. Тим більше, що чи не більшість місцевого боярства після переходу краю під владу Москви емігрувала до Литви⁷. Так, уже наприкінці XVI ст. у джерелах з'являються серед служилих людей Сіверщини «путивльці», «риляни», «орляни» та інші, названі за повітовим містом⁸. Проте це аж ніяк не севрюки, як вважає дехто з російських дослідників⁹. Адже севрюки в документах завжди чітко виокремлюються з-поміж різних соціальних та інших верств і називаються окремо ід цих «путивльців», «рилян», «орлян», «чернігівців», «курчан» тощо¹⁰. Тут маються на увазі представники служилого стану (переважно діти боярські), яких на терени Сіверщини переселили дещо раніше з корінних російських земель. Крім того, у складі згаданих служилих поселенців трапляються люди з прізвищами, утвореними від етноніма «севрюк» (у середньовічно-ранньонові часи, з їхньою слабкою територіальною мобільністю населення, вихідців з іноетнічного середовища часто називали за цим середовищем¹¹). Це, наприклад, син боярський з Новгорода-Сіверського «Бог-

дашка Севрюков»¹², а також козаки «Парфенко Севрюковъ» і «Семень Микитинъ сынъ Севрюковъ»¹³. Тобто йдеться про нащадків тих не вельми численних севрюків, які потрапили у склад служилого стану. Самі ж вони севрюками на той час уже не вважалися, й себе з останніми, очевидно, не ототожнювали. Та й було таких серед маси переселених на ту ж Білгородську «засічну лінію» дітей боярських, козаків та інших служилих людей не так уже і багато.

Варто зазначити, що при організації сторожової й станичної служби¹⁴ на новоприєднаних теренах Сіверщини Москва хоч і залучала до неї севрюків, але лише через нестачу власних перевірених кадрів, а також як провідників. Вона з самого початку робила ставку більше не на севрюків, а на звичних до порядків Московії дітей боярських, козаків та інших служилих московських людей. Як видно з документів, севрюки у складі згаданих сторож виокремлювалися власними з-поміж цих служилих людей, а тим більше вони стояли окремо від дітей боярських: «А посылають на тѣ на семь сторожъ изъ Путивля да изъ Рыльска три статьи; на одну статью, на всѣ семь сторожъ, въ головахъ по сыну боярскому, да на всякую сторожу по сыну боярскому, да со всякимъ сыномъ боярскимъ по три человѣки севрюковъ на сторожу. А опослѣ первыя статьи на другую статью и на третьюю дѣтей боярскихъ и севрюковъ посылають потому жъ; а найму дають севрюкомъ 21 человѣком на одну статью 93 рубли на два мѣсяца, а на другую и на третьюю статью наемъ дають потому жъ; а стоятъ тѣ севрюки на сторожѣ по два же мѣсяца. А дѣтемъ боярскимъ которые ѣздѣтъ въ головахъ и которые ѣздѣтъ въ сторожехъ, дають жалованье по книгамъ»¹⁵. З часом севрюки у складі сторожової служби були в більшості замінені російськими козаками, дітьми боярськими та іншими служилими людьми, оскільки вважалися ненадійними: «А которые путивльскіе севрюки ѣздили изъ Путивля на Донецкіе сторожи зъ найму, и тѣхъ севрюковъ приговорили отставить, на сторожи ихъ не посылати, и найму имъ впредь не давати... а стоятъ на сторожахъ неусторожливо, воинские люди (озброєні ворожі татарські загоны – В. Б.) на государевы украины приходятъ безвѣстно, а они того не вѣдають, и вѣсти отъ нихъ прямыя николи не бывають, а приѣжаютъ съ вѣстями съ ложными»¹⁶.

Розселюваних на Сіверщини служилих московських людей наділяли землею за рахунок місцевих жителів – севрюків. Про це свідчить, наприклад, такий документ, у якому йдеться про роздачу владою московським служилим людям у помістя земель, на яких «изначала» проживали севрюки – бортники й оброчники: «... А то Прилутцкое городище и река Удой со всеми угоды по обе стороны искони наша земля Черниговского уезда, а была изначала та волость оброчная а жили в ней бортники в нашем в медвеном оброке. А после того волость, Прилутцкое городище, роздана в поместье при нашем отце при великом государе, блаженные памяти царе и великом князе Иване Васильевиче¹⁷ всеа Руси нашим детем боярским черниговцом, Миките Лахиреву, да Ивану Шестовитцкому...»¹⁸.

У XVII ст. асиміляція севрюків значно прискорилося, причиною чого стали драматичні події Смути в Московії, а на південному заході Сіверщини – міграція

українського населення внаслідок включення краю до складу Речі Посполитої, а потім Хмельниччини та Руїни. В північно-східній половині Сіверщини і навіть у її центрі зникненню севрюків дуже «посприяли» репресивні заходи московської влади проти проявів своєрідного «севрюцького сепаратизму», в яких, гадаю, можна бачити чіткі прояви геноциду, зокрема, за їхніми наслідками¹⁹. В результаті, у XVII ст. на Сіверщині витворилася ситуація, коли місця для севрюцької етнічної спільноти практично не залишалися.

Сіверщина взагалі дуже постраждала під час Смути в Московії на початку XVII ст. Крім того, у відповідь на дії севрюків, які підтримали бунтарів і самозванців, центральна влада провела ряд каральних акцій проти них. Севрюки під час вторгнення до Московії військ Лжедмитрія I, а потім і Лжедмитрія II виявили своєрідний сепаратизм, приєднавшись до них. Очевидно, вони так і не сприйняли Московську державу за «свою», не відчували справжньої причетності до неї. Тому, наприклад, після прибуття війська Самозванця під Путивль, його залога добровільно визнала владу названого царя та перейшла на його бік. 26 січня 1605 року місцеві служилі люди та селяни звернулися з листом до короля Речі Посполитої Сигізмунда III «з проханням протекції і захисту собі та царевичу Дмитрові»²⁰. Щоправда Петро Кулаковський пояснює такий крок путивльців, як і їхню активну участь у повстанні Івана Болотникова (1606–1607 роки), тим, що «значну частину» їх «складали маргінальні елементи (кримінальні злочинці, що прибули на окраїну, селяни, які втекли з кріпацтва, тощо) і мігранти з України»²¹. Проте, гадаю, тут не останню роль зіграв севрюцький чинник, у чому переконуємося, звернувшись до інших аналогічних фактів. Так, московські послы до Польщі в 1606–1607 роках князь Григорій Волконський і дяк Андрій Іванов повідомляли в Москву: «І в Сѣверских і украинных городѣх севрюки люди простые, і в Московском государстве мало бывають... учили прельщатись, к тому вору, к богоотступнику приставати, и города тому вору розстриге здались и в полкѣхъ»²². А архієпископ Філарет (Дмитро Гумілевський) в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» цитує літопис, де йдеться про появу на Сіверщині Лжедмитрія II: «По Путивлѣ измѣниша города Дмитровскѣ, Черниговѣ, Стародубѣ, Новгородокѣ... Нисаху грамоты (изъ Стародуба) въ Путивль, въ Черниговѣ, в Новгородокѣ. Они же къ тому воровству тотчасъ пристаха и начаха къ нему (самозванцу) сбиратися»²³.

Голландський купець і дипломат, сучасник подій Ісаак Масса теж відзначав масову підтримку жителями Сіверської землі Лжедмитріїв. Зокрема, вони, за його словами, «...переходили на бік Дмитрія сотнями й визнавали його законним своїм государем». У Комарицькій волості «...всі [жителі] перейшли до нього і присягнули йому»²⁴. Коли ж цар Борис Годунов став уживати проти них репресивних заходів, підтримка Самозванця севрюками не тільки не знизилась, а навіть набагато зросла: «...коли московити почали чинити жорстоку розправу (groote tirannie begon), то до Дмитрія стало переходити ще більше [людей], які не бажали й чути про свого царя Бориса в Москві, і залишалися вірними до самої смерті та терпіли всі муки й тортури»²⁵.

На нелояльну поведінку севрюків по відношенню до Московської держави під час Смутного часу звертали увагу й поляки – учасники подій. Наприклад, у щоденнику одного з них розповідається про підтримку Лжедмитрія боярством Сіверщини й участь останнього у повстанні Івана Болотникова. Зокрема, там про події навколо вбивства Лжедмитрія I й обрання царем Василя Шуйського 1606 року читаємо: «Ця справа із самого початку не сподобалася деяким боярам, зокрема Сіверської землі, що підняли бунт проти Шуйського, і в яких вождями були Болотников та Заруцький...» («Nie podobała się zaraz ta sprawa niektórym boiarom, a zwłaszcza Siewierskiej ziemi, ktorzy rebellizowali Szuiskiemu, nad ktoremi był wodzem Bołotnikow y Zarudski...»)²⁶. А потім до Путивля прибув з донськими козаками самозванець, що видавав себе за Петра Федоровича (неіснуючого сина царя Федора Івановича), «до якого пристали всі Сіверяни і той Болотников...» («do ktorego wszystkie Siewierzanie przystali, y ten Bołotnikow...»)²⁷. Така поведінка тамтешнього боярства, очевидно, могла свідчити про те, що у його складі було досить багато бояр-севрюків, які ще не втратили своєї севрюцької ідентичності чи, принаймні, лояльності до держави та країни (Литви, Русі-України), якій служили їхні діди.

Реакцією московської влади на таку поведінку севрюків стало розгортання репресій проти них. Ось як описує ці репресивні дії уряду Бориса Годунова впродовж зими 1604–1605 року вже цитований І. Масса: «Симеону Бекбулатовичу (Bicbolatiovits) як повелителю всіх касимівських татар велено було зібрати все своє військо (gantse macht), яке склало до сорока тисяч кінних татар; Борис повелів йому напасти з цим [військом] на Комарицьку волость та все розорити, випалити і винищити; та й повелів усіх чоловіків, піддавши найжахливішим тортурам, позбавити життя, також бабів (oude wyven), а молодих жінок (jonge vrouwen) і дітей повелів він пощадити та взяти на вічне рабство до себе в Татарію, що й було виконано, бо татари на це майстри; їхню поведінку повторювали також деякі московити й інші, і вони так разорили Комарицьку волость, що в ній не залишилося ні кола, ні двора (tuyn noch staes); й вони вішали чоловіків за ноги на дерева, а потім палили, жінок, збездечивши, садили на розжарені сковороди (op gloeyende pannen), також насаджували їх на розжарені цвяхи та дерев'яні кілки (steeckende de selve op gloeyende pinnen en houte staecken), дітей кидали у вогонь і воду, а молодих дівчат продавали...»²⁸. І далі він зазначає, що московське військо «всю зиму грабувало й разоряло» Сіверщину²⁹.

А. Ракітін у цьому зв'язку зазначає: «У Смутний час Севрюки активно підтримували Лжедмитрія I, на що московська влада відповідала каральними операціями, аж до розгрому деяких волостей. (...) Підтримали Севрюки й отамана Івана Болотникова, так що війна ця досить часто зветься «севрюківською»»³⁰. Дослідник наголошує: «Москва, що дорожила кріпосним правом, ні в якому разі не приймала волелюбного духу Севрюків, постійно піддавала корінне населення Сіверщини гонінням і при кожному зручному випадку всіляко намагалася знизити їхню чисельність»³¹. Усі ці події спричинили падіння чисельності севрюків і дуже посприяли посиленню колонізації Сіверської землі росіянами. То-

му в XVII ст., за спостереженням Н. Багновської, кількість згадок про севрюків у джерелах, порівняно з попереднім XVI ст., зменшується. Вона вважає, що до початку XVIII ст. севрюки взагалі зникають зі сторінок документів, що означало їхню повну асиміляцію³².

Отже, головною причиною асиміляції севрюків було масове заселення спустошеної Смутою й антисеврюцькими каральними акціями Сіверською землею представниками різних верств населення Московії та розчинення решток аборигенів серед переважаючих мас іммігрантів. У XVII ст., після закінчення подій Смутного часу, переселення на Сіверщину московитів зросло. В першу чергу, ними заселили спустілі в результаті винищення бунтівних севрюків волості. Крім того, переселенців стали розселяти на споконвічно належних севрюкам землях, систематично витісняючи тих із них, які вціліли під час репресивних заходів. Переселенці мали служити московській владі опорою, щоб надалі не допустити повторення згаданого «севрюцького сепаратизму».

Поява на Сіверщині значних мас переселенців із власне Московії не могла сприйматися севрюками позитивно. Адже тих наділяли землями, які відбирали саме у севрюків, що володіли ними на засадах звичаєвого права і не мали відповідних документів. Проте сили для активного та результативного опору московській експансії після втрат, яких зазнали севрюки в ході каральних акцій початку XVII ст., у них уже не було. Так, терени Сіверщини, що перебувала у складі Московії, заселялися московськими переселенцями – дітьми боярськими, які отримували за службу помістя, козаками й іншими категоріями служилого люду, а також селянами – державними й кріпосними. Це ілюструє чолобитна дітей боярських 1663 року з самого центру Сіверщини – Хотмизького повіту, який знаходився відразу на схід від сучасної Сумської області України, тобто в нинішній Росії на межі зі Слобожанщиною. Чолобитна є свідченням того, як московська влада здійснювала планомірне заселення московитами севрюцьких земель, надаючи їх переселюваням сюди російським представникам служилих верств, у даному разі дітям боярським, у володіння («...дано намъ твое царское жалованье въ помѣстьє...»). Це були споконвічні угіддя севрюків, де знаходилися їхні борті та на яких вони займалися промисловою діяльністю. Ці угіддя які, звичайно, не були за севрюками закріплені ніякими жалуваними грамотами, вони, без сумніву, втрачали без надії на повернення, адже, як зазначають чолобитники, «...на томъ твоємъ государевомъ жалованьѣ на помѣстьѣ домишками мы построились и пашню дикое поле распахали...»³³. Така діяльність властей та переселенців викликали справедливий спротив севрюків, і вони навіть вдавалися до насильницьких дій стосовно прибульців. Зокрема, згадані діти боярські жалілися на севрюків, що ті: «...съ того твоего государева жалованья съ помѣстья стгоняють и всякія налоги чинятъ, по полямъ сохи сѣкутъ...». Проте це, звичайно, нічим добрим для севрюків завершитися не могло. Згадані служилі люди звернулися до властей з проханням дати їм відповідну жалувану грамоту, яка б убезпечила їх від нападів севрюків: «Вели, государь, намъ на то помѣстьє дать свою грамоту, чтобъ намъ отъ тѣхъ севрюковъ изгони и налоги

и насильства впредь не было...»³⁴. Сумніватися в тому, що уряд у цьому конфлікті, як і в інших подібних колізіях, став на бік переселенців, не доводиться. Так, Сіверщина заселялася етнічними росіянами, в масі яких тонули порівняно нечисленні автохтони-севрюки, чисельність яких ще й зменшилася під час недавньої Смути. (Варто зазначити, що серед переселенців була якась частина представників інших, а саме тюркських та угро-фінських, народів Європейської Росії (татари, чуваші, мордва та інші)³⁵. Проте вони все ж склали меншість, а крім того, потрапляючи у переважаюче російське етнічне середовище, а в неросійському етнічному оточенні будучи підтримувані московською владою, самі рано чи пізно зазнавали асиміляції на користь росіян.

Заселення Сіверщини українцями-русинами теж почалося ще в XVI ст. Зокрема, у 80–90-х роках цього століття, у зв'язку з наближенням кінця перемир'я 1582 року між Річчю Посполитою й Московією (за результатами Лівонської війни), почастишали напади на підпорядковану Московії лівобережно-українську частину Сіверщини «черкаських козаків», яких до цього захочувала річпосполитська влада. Напади ці мали на меті не лише здобич, а й захоплення територій та заселення їх «черкасами», себто українцями. Такі територіальні захоплення небезпідставно розглядалися самими захопниками, як повернення забраних Московією предковічних русько-українських земель і були пов'язані з діяльністю князів Вишневецьких, а також інших українських магнатів.

1618 року, внаслідок Деулінського перемир'я (а *de facto* ще 1611 року), південно-західна Сіверщина увійшла до складу Речі Посполитої. Почалася активна інтеграція краю до політичного, економічного й суспільного тіла цієї держави, що тією чи іншою мірою супроводжувалась асиміляцією тутешніх севрюків українцями (русинами). Адже на територію Сіверської землі в усе більших кількостях прибувало українське населення, причому не лише на включену на початку XVII ст. до складу Речі Посполитої її південно-західну частину, а навіть на більш східні терени, що й далі належали Москві³⁶. З утворенням Чернігівського воєводства влада Речі Посполитої стала вживати енергійних заходів з модернізації тієї частини Сіверщини, яка увійшла до її складу. Тим більше, що, як зазначає Наталя Яковенко, «...для Речі Посполитої «повернута» у війнах 1609–1611, 1618 й 1632–1634 рр. територія стала (далі авторка цитує Петра Кулаковського – В. Б.) «форпостом колонізаційного поступу...»³⁷ символом реваншу». І складовою цього процесу була енергійна колонізаційна політика. Цей рух очолили багаті землевласники і навіть середні шляхтичі. Особливо значні маси мігрантів оселилися на південний схід від Десни, тобто у нижній течії лівобережних рік, значними розмірами відзначалася міграція в межиріччя Дніпра й Десни та околиці Чернігова. В околиці Новгород-Сіверського переселення не було таким значним. До речі, сюди переселилося багато селян з білоруських повітів Великого князівства Литовського³⁸.

Переселення українців на Лівобережжя й Сіверщину особливо стало масштабним з початком Хмельниччини, тобто з середини XVII ст. Був запущений процес розчинення південно-західних севрюків у масі русинських переселенців, кі-

лькість яких постійно зростала в результаті масштабних міграцій, спричинених Хмельниччиною, Руїною та подальшим виведенням правобережних козацьких полків і селянського населення з Правобережжя на Лівобережжя. Означеній асиміляції не могли не сприяти давні зв'язки севрюків південно-західної Сіверщини з Наддніпрянщиною та Правобережжям, а також їхня мовно-культурна спорідненість з русинським населенням. До того ж, на Лівобережжі чисельне севрюцьке населення традиційно зосереджувалося лише в районі Путивля й Новгорода-Сіверського та у верхів'ях лівобережних рік³⁹. Тобто севрюків на більшій частині заселюваної українцями Сіверщини було порівняно небагато.

При розселенні «черкас» на Сіверщині, коли стала формуватися відома Слобожанщина, в їхніх взаєминах з автохтонами-севрюками теж нерідко виникали різні колізії. В ході їх, враховуючи кількісне переважання та більшу організованість іммігрантів, останні брали верх. Наприклад, у 1656–1657 роках на території, де будувався Харків, севрюки скаржилися на все прибуваючі маси «черкас», які захоплювали їхні промислові угіддя над річками Лопань і Харків та витісняли, користуючись чисельною перевагою⁴⁰. Разом з тим, таких гострих конфліктів, як із московитами, у випадках непорозумінь севрюків з «черкасами», судячи з усього, не виникало. Асиміляція севрюцького населення українцями в цілому проходило мирно.

Отже, інтенсивність асиміляційних процесів на теренах Сіверщини, наслідком яких стало розчинення севрюків серед іммігрантів із Московії та Правобережної і Наддніпрянської України, дуже зросла у XVII ст. Раніше цей процес, на думку Н. Багновської, став проявлятися на тій частині Сіверської землі, яка не лише політично ввійшла до складу Росії, а й заселялася росіянами⁴¹. Вона зазначає, що у той час як на північно-східній частині Сіверщини, яку заселяли росіяни, кількість згадок про севрюків у середині XVII ст. різко зменшується, стосовно автохтонних мешканців української Слобожанщини і в другій половині згаданого століття у джерелах, хоч і не так часто як раніше, але все ж час від часу вживається термін «севрюки». Ми теж бачили, що російські документи називають севрюків як місцеве населення на території, де будувався Харків, стосовно 1656–1657 років. Український радянський історик Антон Слюсарський вважав, що зникнення севрюків Слобожанщини пов'язане з переходом їх у козаки. Проте, як зазначає Н. Багновська, це справедливо лише для якоїсь, усе ж доволі незначної, частини севрюків, які справді потрапили у склад служилих людей та козаків. Можливо, це були ті з севрюків, яких влада залучала до сторожової служби на степовому порубіжжі (хоча, як ми бачили, з часом проявилася тенденція замінювати їх служилими людьми з Московії). Більшість же севрюків, зокрема, на сході та північному сході колишньої Сіверщини, злилися з російським селянством, потрапивши у категорію кріпосних⁴². На землях Сіверщини, заселених українцями, основна маса севрюків теж, судячи з усього, розчинилася серед простих посполитих. Тим більше, що українське козацтво досить швидко перетворилося на окремий стан і перестало поповнюватися вихідцями з інших верств.

За спостереженням Н. Багновської, ім'я севрюків з початком XVII ст. зустрічається все рідше, у середині цього століття воно вже майже не згадується у джерелах, а до початку XVIII ст. повністю зникає зі сторінок документів⁴³. І все ж маємо свідчення того, що асиміляція севрюцької спільноти проходила не настільки швидко. Вище вже цитувалися документи середини–другої половини XVII ст., де фігурують севрюки. Також є джерела, які називають ім'я севрюків у кінці цього століття й навіть на початку XVIII ст. Про це ми, зокрема, можемо дізнатися з розпоряджень московських властей, пов'язаних із будівництвом у кінці XVII ст. та існуванням на початку XVIII ст. Новобогородицької (в межах сучасного Дніпропетровська) і Новосергіївської (на схід від цього міста) фортець на ріці Самара. Зокрема, як відзначає Дмитро Яворницький, 1688 року гарнізону й поселенцям Новобогородицької фортеці особливою царською грамотою було «предписано» не чинити ніяких утисків та образ (цитуємо для кращого розуміння мовою оригіналу) «кодачанам, севрюкам и запорожцам, если они пожелают завести поселки вверх и вниз по реке Самаре ради промыслов...»⁴⁴. А у скарзі запорожців 1707 року відзначалося, що мешканці означених фортець завдавали «немалые беды» жителям Запорожжя. Вони, за словами дослідника, з дозволу свого воєводи і сотника вриваються всередину тутешньої запорозької паланки, руйнують пасіки, «товариство и севрюков избивают (одного севрюка совсем утопили)» тощо. А далі він цитує документ: «...на остатокъ сего лѣта, паланку спаливши, севрюковъ разогнали...»⁴⁵. Таким чином, ще у першому десятилітті XVIII ст. запорожці сприймали севрюків, неасимільовані рештки яких продовжували мешкати на південному чи південно-західному краї їхньої колишньої території, як представників окремої спільноти, відрізняючи їх як від російських поселенців, так і від себе та від мешканців Кодацької паланки («кодачан»).

* * *

Севрюки були асимільовані українцями, росіянами і, менше, білорусами й зникли як окрема етнічна спільнота. Проте фізично вони, звичайно, нікуди не поділися. Розчинившись у масі українських переселенців із Правобережжя, севрюки на теренах України стали предками багатьох сучасних жителів Чернігівщини, Сумщини, Полтавщини, Харківщини і навіть лівобережної Дніпропетровщини й, дещо менше, Луганщини та Донеччини. І було цих севрюків, очевидно, не так уже й мало. Спеціальні дослідження цього питання не проводилися, проте ряд фактів свідчить про доволі значну кількість цих давніх аборигенів Сіверщини, які вливалися до складу українців у ході колонізації ними Лівобережжя та Південного Сходу. Тож зупинімося на даному питанні детальніше.

У цьому зв'язку слід назвати факти з ревізії XVI ст., де йдеться, наприклад, про «селище» Глинсько на Ворсклі (в люстрації Канівського замку 1552 року), «лист» князя Михайла Вишневецького 1570 року та подібний «лист» 1590 року, а також матеріали люстрації черкаського староства 1616 року⁴⁶. В цих документах є інформація про севрюків, які й після політичних колізій, що привели до входження лівобережноукраїнської Сіверщини спочатку до складу

Московії, а потім Речі Посполитої і супутних цим подіям міграцій, продовжували проживати, зокрема, у другій половині XVI–XVII ст. на землях українського Лівобережжя, понад рікою Ворсклою та в сусідніх районах.

Джерела зберегли й інші свідчення того, що севрюки увійшли до складу лівобережних українців, які успадкували від них ряд елементів давньої місцевої севрюцької культури. Зокрема, давня севрюцька система знаків, що лягли в основу так званих «бортних знамен» (знаків власності на бортні угіддя)⁴⁷, була успадкована лівобережними українцями і якийсь час застосовувалася ними для позначення власності на угіддя, а також рубежів останніх. Про це можемо судити на підставі згадок про такі знаки в документах XVII – початку XVIII ст. із сучасних Чернігівщини й Полтавщини, де саме розселялися переселенці з Правобережжя. Так, у витягу 1633 року про борті Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря читаємо про знак «сороча лапа»: «Бортной ухажей в Погребском отрубе судерев (подеревный) с церковным бортным уходом Ильи Пророка оleshкинского островского, знамя сорочья лапа»⁴⁸. А 1677 року на Глухівщині між мешканцями сіл Литвиновичі та Камінь виникла суперечка за угіддя, в ході вирішення якої, як зазначав Олександр Лазаревський, була проведена грань, позначена давніми севрюцькими знаками «хрест» і «вилки», яка розділила володіння обох сіл: «...на край лѣса Макаровскаго, на деревѣ бересты знаки учинили – крестъ, а надъ крестомъ *вилки*; съ просби литвиновцовъ, Борисъ Маршевскій вилки вырубаль сокирою, а крестъ отъ Каменчанской дуки (грани) сокирою вырубаль Семень Москаль, а на иныхъ деревьяхъ разныхъ сами Литвиновци добротне съ Каменчаними, идучи между собѣ чинили противку лѣса Очнинского, а за Очнинскимъ лѣсомъ между учинили до Красной Руды»⁴⁹. В уступному запису 1688 року пирятинського сотенного писаря Юрія Волошина Андрію Ковинському на половину лісу написано: «...и покы знаки округ того лѣса и в серединѣ по тещин на дереви починенные»⁵⁰. У листі Микити Войнова від 19 вересня 1700 року до новгород-сіверського архімандрита Антонія Стаховського, де йдеться про бортні уходи, зазначено про знаки «вила»: «Кроми сей отчини ходит архиерейскую, Воцанитскую прозиваемую, а в той отчини знамено двое вил в такой способ достатной отчини Спаской»⁵¹. Архієпископ Філарет (Дмитро Гумілевський) в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» наводить свідчення («...такъ разказываль въ 1702 г. старикъ козакъ сосницкій») про побутування бортних знаків на Сосниччині (зокрема, про знак «рубіж»). У цьому свідченні недвозначно вказується на успадкування знаків від корінних жителів (якими були севрюки): «Онопрей Медвѣдевъ, житель спасскій, отчичъ изъ дѣда (въ Спасскомъ дѣдъ и отецъ его и самъ онъ родились), повѣдалъ, же еще за житія дѣда и отца его въ Спасскомъ три человека жило и давали оне повинность до монастыря новгородскаго; мѣщане сосничане пахали соби поле особо, а границъ между сосничанами и спассчанами не бывало, але только бывали в пуци отъ Сосницѣ до Спасскаго рубѣжъ и знаки въ бортныхъ деревьяхъ»⁵².

Лев Падалка, поклавши в основу свого дослідження «повідомлення місце-

вих любителів старовини і свідчення джерел», на початку ХХ ст. визначив ряд районів Полтавської губернії, де українські переселенці з Правобережжя асимілювали найбільше севрюків (наводжу для кращого розуміння мовою оригіналу): «Очаги Севрюкского элемента, по прямому указанию исторических источников, размещаются в пределах Посульско-Удайского подстепья, т. е. в уездах Прилуцком (средняя и восточная части уездов), Лохвицком и Роменском (без засульской части этого уезда)»⁵³. Він також називає такі конкретні населені пункти історичної Полтавщини, до складу жителів яких влився значний севрюцький елемент («сіверська колонізація»). Це, зокрема, села: Великі Бубни, Роменського повіту (нині Роменського р-ну Сумської обл.); Ручки Гадяцького повіту (сьогодні Гадяцького р-ну Полтавської обл.); Ряшки Прилуцького повіту (зараз Прилуцького р-ну Чернігівської обл.)⁵⁴. Судячи з усього, такі «очаги севрюкского элемента» були розкидані й по інших місцевостях Лівобережжя, і вони згодом мають бути виявлені дослідниками.

Найбільше ж нащадків севрюків, без сумніву, мешкає на теренах Лівобережного Полісся, де не випадково до сьогодні зберігся давній за походженням східнополіський говір, генетично пов'язаний з мовленням севрюків⁵⁵. Саме традиційна культура тутешніх мешканців – матеріальна (господарство, знаряддя, житла й господарські будівлі, засоби пересування, одяг тощо), соціальна (група та громадський побут, форми сім'ї і шлюбу та ін.), духовна (обрядовість, фольклор) – судячи з усього, має зберігати й найбільше севрюцької спадщини. І завданням етнологів має бути виявлення цієї спадщини. У цю частину колишньої Сіверщини в XVII–XVIII ст. не спрямовувалося таких потужних міграційних потоків, шляхи яких пролягали дещо південніше. Тому сюди прибуло й менше іммігрантів, ніж на більш південні терени Лівобережжя. Разом з тим українські мігранти на лівобережне Полісся все ж прибули. Після виникнення козацької гетьманської держави (офіційна назва – Військо Запорозьке) ця територія ввійшла до її складу. Всі ці процеси привели до того, що етнонім «севрюки» й на лівобережнополіських теренах також вийшов з ужитку, і тут поширилася тодішня українська самоназва «русь/русин», пізніше змінена на «українці». Як згадував у приватній бесіді з автором цих рядків етнолог Володимир Горленко, що походив з крайнього північного сходу Сумщини, де він локалізує етнографічну групу українського народу, яку називає «литвинами»⁵⁶, в часи його дитинства (1930-ті роки) тамтешній люд себе називав «козаками» або «руськими». Росіян же, етнічна територія яких починалася поряд, вони також, як і всі українці, звали «кацапами». Очевидно, це випадок збереження на поліській периферії українського Лівобережжя рудименту колишньої самоназви «русини», що під впливом етноніма росіян «русские» перетворилася на «руські». Про назву ж «севрюки», як бачимо, місцеве населення вже не пам'ятало навіть у цих, найбільше віддалених від місць, де колись відбулися масштабні міграції, лівобережнополіських землях.

Примітки:

¹ Див. про це : Багновская Н. М. Севрюки : население Северной земли в XIV–XVI вв. Москва, 2002. С. 34; Ракитин А. С. Севрюки – коренное население Северной земли. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://diderix.petergen.com/rgd-svr.htm>; Балушок В. Г. Севрюки XIV–XVII ст. : спроба етнічної атрибуції // Український історичний журнал. 2016. № 3.

² Про мовно-культурну близькість севрюків до русинів-українців див. : Kuczyński S. M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. S. 379; Багновская Н. М. Этнодинамика населения Северной земли // Ярославский педагогический вестник. 2012. № 2. Т. I (Гуманитарные науки). С. 9-10; Балушок В. Загадкові севрюки : 3. Між українцями, росіянами та білорусами // Сіверянський літопис. 2016. № 2 (128). С. 17-19.

³ Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). [Изд. 2-е] Санкт-Петербург, 2002. С. 371-373 (Перше видання з'явилося 1940 року).

⁴ Ракитин А. С. Севрюки – коренное население Северной земли.

⁵ Багновская Н. М. Севрюки : население Северной земли в XIV–XVI вв. С. 21, 31-32.

⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 24. Типографская летопись. Петроград, 1921. С. 214.

⁷ Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998. С. 196-199.

⁸ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук : Т. I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634 / Под ред. Н. А. Попова. Санкт-Петербург, 1890. С. 5.

⁹ Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. С. 31.

¹⁰ Див., напр. : Акты Московского государства... С. 5.

¹¹ Див. про це : Luber S., Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registerten Zaporoger Kosaken // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1980. № 28. S. 369–381; Luber S. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen. Wiesbaden, 1983. S. 62–100.

¹² Акты Московского государства... С. 68.

¹³ Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. Харьков, 1890. С. 23, 24, 75.

¹⁴ Сторожова і станична служба – система прикордонної охорони й розвідки на південних рубежах Московської держави у XVI–XVII ст. для запобігання раптовим нападам кримських татар. За «засічні лінії» висилались станиці та сторожі. Станиця – кінний загін, що вислався далеко у степ, сторожа – невеликий кінний пост, який ніс службу дещо попереду «засічної лінії».

¹⁵ Акты Московского государства... С. 5.

¹⁶ Там само.

- ¹⁷ Тобто за царя Івана Грозного, роки правління якого 1530–1584.
- ¹⁸ Выписи из статейного списка посольства Павла Волка и Мартина Сушского // Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. Москва, 1967. С. 73.
- ¹⁹ Детальніше про явища геноциду та етноциду див.: Сміт Е. Д. Національна ідентичність / З англ. переклав П. Таращук. К., 1994. С. 39.
- ²⁰ Кулаковський П. М. Роль і значення Путивля в Смоленській війні 1632–1634 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://putivl-zapovidnyk.org/vidannja/rol-i-znachennja-putivlja-v-smolenskij-vijni-1632-1634-rr.php>
- ²¹ Там само.
- ²² Сборник Императорского Русского Исторического Общества. М., 1912. Т. 137: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. (Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т. IV. 1598–1608 гг.). С. 259.
- ²³ [Филарет (Гумилевский Д.)]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 6. Уезды: Новгородсеверский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. Чернигов, 1874. С. 24.
- ²⁴ Масса И. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года за короткое время правления нескольких государей. С. 81, 86. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/massa.htm>
- ²⁵ Там само. С. 86.
- ²⁶ Дневник событий, относящихся к Смутному времени (1603–1613 гг.), известный под именем Истории Ложного Дмитрия // Русская историческая библиотека, Издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1872. Т. 1. Стб. 121.
- ²⁷ Там само. Стб. 122.
- ²⁸ Масса И. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года... С. 82.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Ракитин А. С. Севрюки – коренное население Северной земли.
- ³¹ Там само.
- ³² Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. С. 21.
- ³³ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук: Т. III. Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664 / Под ред. Н. А. Попова. Санкт-Петербург, 1901. С. 516.
- ³⁴ Там само. С. 517.
- ³⁵ Маслюченко С. В. Новые факты из истории заселения Слободской Украины (по этнографическим материалам Харьковской области) // Древности 2005. Харьков, 2005. С. 67–72.
- ³⁶ Багалея Д. И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. Харьков, 1905. С. 4–6, 8–9.

³⁷ Яковенко Н. Довге чвертьстоліття модернізації: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.). К. : Темпора, 2006. – 495 с. // Український гуманітарний огляд. К., 2006. Вип. 12. С. 42.

³⁸ Кулаковський П. М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.). Автореферат дис. ... доктора історичних наук. К., 2007. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?

³⁹ Балущок В. Загадкові севрюки: 5. Проблема назви. Територія і стан її заселеності // Сіверянський літопис. 2016. № 6 (132).

⁴⁰ Багалеї Д. І. Матеріали для історії г. Харькова в XVII веку. С. 5, 8.

⁴¹ Багновская Н. М. Севрюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. С. 31.

⁴² Там само. С. 32.

⁴³ Там само. С. 31.

⁴⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / У 3 т. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К., 1991. Т. 3. С. 49, 277.

⁴⁵ Цит. за: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. К., 1991. Т. 3. С. 277.

⁴⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). К., 1886. Ч. 7. Т. 1. С. 103; Дворцовые разряды, высочайшему повелению изданные II-м отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии. Т. II (с 1628 по 1645 г.). Санкт-Петербург, 1851. Стб. 901; Архив ЮЗР. К., 1890. Ч. 7. Т. 2. С. 316.

⁴⁷ Про бортні «знамена» див.: Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в. // Советская археология. 1964. № 4.

⁴⁸ Цит. за: Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп // Сіверянський літопис. 2007. № 5. С. 48.

⁴⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. II. Полк Нежинский. К., 1893. С. 455.

⁵⁰ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко – К., 2007. С. 287.

⁵¹ Цит. за: Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп. С. 47–48.

⁵² [Филарет (Гумилевский Д.)]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... С. 117.

⁵³ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы с картами. Полтава, 1914. С. 101.

⁵⁴ Там само. С. 193.

⁵⁵ Див.: Железняк М. Г. Східнополіський (лівобережнополіський) говір // Українська мова. Енциклопедія / Ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. Вид 2-е, виправлене і доповнене. К., 2004. С. 673–674.

⁵⁶ Див.: Горленко В. Литвини півночі України – ймовірний уламок племені літописних Сіверян. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0168.html> (там же див. думку Павла Гриценка, який піддає

сумніву твердження В. Горленка).

Vasil Balushok. Where disappeared Sevryuks? The article traced the historical fate Sevryuks ethnic community, which in XIV–XVII centuries. populated east Ukraine and adjacent territory of modern Russia. Revealed a fatal role in their disappearance played inclusion Sevryuks land of the Muscovy, the events of the Troubles and the punitive actions of the Moscow government in the early XVII century. Displaying the mechanism of assimilation after surviving the events in Sevryuks Muscovy and in Ukraine.

Key words: Sevryuks, Siverschyna, assimilation, conquest, migration, the Muscovites, Ruthenian-Ukrainian

Отримано: 15.03.2017 р.

УДК 94:328.188 (477) «1918»

Віктор Горобець

ПОЛКОВНИЦЬКА КОРПОРАЦІЯ ГЕТЬМАНАТУ: СОЦІАЛЬНІ ТА РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ, НЕПОТИЗМ, ТРИВАЛІСТЬ СЛУЖБОВИХ КАДЕНЦІЙ

Віктор Горобець. Полковницька корпорація Гетьманату: соціальні та родинні зв'язки, непотизм, тривалість службових каденцій. Стаття присвячена реконструкції соціального портрету корпорації вищих козацьких старшин, які стояли на чолі полків Української держави раннього Нового часу. Зокрема, аналізуються способи формування полковницької корпорації, її персональний склад, тривалість службових каденцій старшин, а також досліджуються соціальні і родинні зв'язки всередині групи, з'ясовується питання, яку роль відіграв фактор непотизму при заповненні старшинських вакансій полкового рівня. Увага акцентується як на регіональних особливостях кадрового забезпечення функціонування козацької влади полкового рівня, так і темпоральних змінах, обумовлених трансформацією політичної культури Гетьманату і змінами політичного курсу Російської держави щодо української автономії.

Ключові слова: Українська держава раннього Нового часу, Гетьманат, полковник Війська Запорозького, полково-сотенний устрій, виборність, непотизм.

Віктор Горобець. Полковничья корпорація Гетманата: социальные и родственные связи, непотизм, продолжительность служебных каденций. Статья посвящена реконструкции социального портрета корпорации высших козацких старшин, стоявших во главе полков Украинского государства раннего Нового времени. В частности, анализируются способы формирования полковничьей корпорации, ее персональный состав, продолжительность служебных ка-